

En skolestrid i Vester herred 1768

Af cand. theol. og mag. S. M. Lønneth.

1739 og 1740 kom Kristian VI's lovgivning om oprettelse af en dansk folkeskole. Skolepligten skulle begynde med det fyldte 6. år. Børnene skulle lære at læse dansk og kunne svare på spørgsmål i catechismen. Hvor der var en sogneegn, skulle han besørge undervisningen eller holde »substitut« dertil. Ellers skulle der ansættes skoleholdere, der lønnedes af skolekassen, som rådede over visse kirkelige ydelser. I Jylland kunne der, hvor forholdene talte derfor, ansættes omvandrende vinterlærere. Den, der havde kaldsret til degneembedet, havde det også for skoleholderstillingerne. Besiddelse af 42 td. hartkorn gav patronatsret. Indeholdt distriktet kun strøgods tilkom kaldsretten største lodsejer samt provst og amtmand.

I henhold til disse forordninger samledes da *Henne sogns* to største lodsejere, proprietærerne *Rasmus Bundesen* til *Søvigård* og *Peder Nielsen Endorph* til *Hennegård* samt sidstnævntes svigersøn, sognepræsten *Casper Dreyer* og får udarbejdet en skolefundats for *Henne sogn*, dateret 11. juni 1741 og approberet 27. nov. s. å. af stiftamtmand v. Gabel på *Brammingård* (søhelten fra Store nordiske krig og biskop H. A. Brorson i Ribe).

Efter denne fundats skulle skolen i *Henne Kirkeby* varetages af degnen ved Henne kirke, og skolerne i *Klinting* og *Dyreby* af omgangslærere. Da der i Kirkeby kun var få børn, ville et særligt skolehus ikke være nødvendigt, for der var jo en degnebolig. De to andre steder kunne man få et værelse til leje. Udgifterne kunne bestrides af kirkens lysepenge, indgangspenge for hvert barn (4 skilling), hartkornspenge (12 sk. pr. td. hk., konge- og kirke-tiende), desuden multcter, collecter i kirken o. lign. Om »fastsatte« (permanente) skoler og »stændig værende« (fastansatte) skolemestre kan der ikke være tale. »Således i henseende til dette sogns slette vilkår og vidtløftige situation på det bequemeste og tåleligste måde for almuen, mand har kunnet udfinde, er overvejet og reguleret«, slutter de tre herrer.

Det var kun et primitivt skolevæsen, der her oprettedes. Levebrød kan skoleholderstillingen ikke kaldes. Og for degnen har der næppe været stort vundet. Hans forhold, som i forvejen var kummerlige nok, er næppe derved bleven synderlig forbedrede, således som det fremgår af en »dispute« angående skoleforholdene, der var opstået ved en provstevisitats i Henne kirke 3. pinsedag 1768. Den førte til en dobbelt conflict.

Den ene side af conflicten angår degnens forhold, og hovedpersonerne er proprietærerne *Wøldiche* til *Visselbjerg* i Alslev, som var blevet jordegodsejer i Henne sogn, og *Søren Christensen Ryegaard* til *Hesselmed* i Aal, som 1758 havde købt Hennegård. Den anden side drejer sig om skolevæsenet i det hele taget, og hovedpersonen i den er provst *Brorson* i *Lunde*, søn af H. A. Brorson, og sognepræsten til

Henne og Lønne, *Peder Viborg*. Personlig animositet har åbenbart været tilstede forud.

Degnen *Jørgen Hansen Døstrups* boligforhold har været yderlig slette. Det fremgår af et brev fra *Wøldicke* til provst *Brorson* af 30te maj 1768. *Wøldicke* har overværet visitatsen 3. pintsedag og sammen med provsten efterset degnens slette huslejlighed. *Wøldicke* har anmodet om at beordre kirkepatronen, hr. *Ryegaard* til at nedbryde det skur, som er sat udenfor det eneste værelse, degnen har, og igen tilmure den dør, som derigenem til stuen er tilsat, så at degnen kan flytte ind i sit forrige værelse igen. Provsten har jo selv været vidne til den usselhed og snart umenneskelige medfart, som kirkepatronen har øvet mod ham ved med magt at jage ham ud af »dend eeneste Værelse han har i det overalt i sig selv elendige Huus, og ind i saadan et Hul, som neppe kunde ansees dygtig til en Soe med nogle Griiese.« Endda er det kirkepatronen, som har årsag til at takke, eftersom han hin 3dje pintsedag på tilspørgsel erklærede, at stedet var et skolehus, hvorfor *W.* havde påstået ham tilpligtet til at opføre en forsvarlig degnebolig i henhold til forordning af 7de juni 1743. I modsat fald vil *Wøldicke* gå ind for degnen på højere steder.

Denne skrivelse sendes af provsten til erklæring af *Ryegaard* den 26nde juni. Og til *Wøldicke* sender provsten et svar af 31te maj, hvori han anfører, at det var sognepræsten hr. *Viborgs* indsigelser, som voldte, at disputen ikke blev afgjort 3dje pintsedag. Derfor har han nu sendt ham en påmindelse om at forklare sin mening tydeligere. Men det ville være godt om *Wøldicke* ville gå ind for degnen på højere steder.

Denne skrivelse samt en erklæring fra *Ryegaard*

tilstilles den 25. juli pastor Viborg tilligemed 3 spørgsmål: 1) Er der rum nok i degneboligen til skolebørnene? 2) Får skoleholderne den efter forordningerne tilbørlige løn? 3) Hvad har pastor Viborg iøvrigt at erindre m. h. t. forbedring af skolevæsenet?

Men allerede den 9de juni havde Wøldicke henvendt sig til stiftamtmand Lewetzau om den fortræd, Ryegaard havde gjort degnen, og »som sandelig hverken er anstændig eller snart menneskelig.« Han gør opmærksom på, at disputen, som præstens indsigelse hindrede i at få afgjort, ikke er det, degnen klager over. Den drejer sig om skolevæsenet i det hele taget, hvor Ryegaard har båret sig ligeså egenmægtigt ad. Den bolig, degnen har, kan der ikke tages fra. — Det, degnen ønsker, er blot at blive ladt i fred i den ringe bolig, som er ham levnet, hvad det sandelig også var synd at misunde ham.

Ryegaard henviser blot til fundatsen, der jo er »billiget fuldkommelig og i alle måder« af Hans Adolf Brorson og von Gabel, og som fastslår, at der ikke behøves et særligt skolehus, da der er en degnebolig. Det var 9de septbr.

Som svar på Wøldickes klager af 30te maj giver Ryegaard yderligere følgende fremstilling: Degnen Jørgen Hansen Døstrup har samme degnebolig som sin forgænger, og den var opbygget i 1709 af sal. Niels Nielsen til Hennegård, fornemmelig som skolestue, og han havde givet degnen *Peder Dreier* lov til at bo deri, mod at undervisningen skulde foregå der, så længe den varede. Før den tid havde degnen boet i *Kløvgård*. Og dette forhold forblev uforandret, da Peder Nielsen Endorph erhvervede kirken fra kronen i 1719. Og det har Jørgen Hansen været vel-

fornøjet med indtil for et par års tid siden, da han ventelig efter Wøldickes tilskyndelse »har fabriqueret denne klagemaal.« Og skønt denne klage har været »ventilleret og afgjort« af provst Fabricius, har dog Wøldicke »under degnens couvert fundet fornøjelse i at pådigte mig adskillige usandfærdige beskyldninger, som kun fortjener at remitteres til deres foster-fædre under solenniter (højtidelig) benægtelse«. Fundatsen, mener Ryegaard, er på hans side, og degnen, håber han, må få en velfortjent irettesættelse. Skuret har han opsat, for at børnene kunne få egen indgang. Det er muligt, Ryegaard er genstand for et personligt drilleri fra Wøldickes side. Wøldicke var gift med Vibeke Endorph, enke efter Johan Krag i Varde, en tid ejer af Hennegaard. Der kan godt have været gammelt nid.

Det er rigtigt, at der foreligger erklæring i spørgsmålet fra provst Fabricius i Varde fra juli 1767. Jørgen Hansen har, hedder det der, afsagt sig skoleholdet forrige høst, da forældrene havde klaget over ulemfældig omgang med børnene og over, at han ikke lærte dem noget, og han var glad ved, at en anden sattes til at undervise.

Nu sker der imidlertid det, at midt under sagen dør degnen. Og da man ved skiftet efter ham kræver, at boet skal svare til bygfæld på bygningen, gør hans enke gældende, at den ikke var overleveret dem lovformelig som degnebolig. Ellers havde det jo også været åbenbar vold, da Ryegaard brød hul på huset og satte skuret til.

Sagen viser tilstrækkelig tydeligt, hvor lidt hensyn man tog til degnens og skolens tarv.

Som allerede omtalt havde provsten *den 31te marts* sendt pastor Viborg en skrivelse med 3 spørgsmål til besvarelse: 1) Er der rum nok i degneholi-

gen til skolebørnene. 2) Får skoleholderne deres tilbørlige løn i henhold til forordningerne. 3) Hvad har Viborg iøvrigt at erindre med hensyn til en forbedring af skolevæsenet? Denne skrivelse opvækker hos pastor Viborg den dybeste harme. Han ser i den en snare og finder indholdet »for ham modbydeligt og uanstændigt«, og antyder, at visitatsen kun var en såkaldt visitats, hvor tiden spildtes på Hennemgård med forretninger af uvis art (hvormed formentlig menes selskabelighed), samt at provsten ham selv uafvidende endog er kommen til at begå et sjælemord, idet degnen i mellemtiden er død. De 3 spørgsmål besvarer Viborg således: Skoleholderen er sådan, som man kan få dem. Han selv har ikke klaget, og ingen anden har klaget. Hvad angår deres løn, da stod Dyrebye kald ledigt i 1767 af mangel på penge. De kunne være kommet fra lysepenge, som i hans tid ikke har været svaret, og dem bør proprietæren ikke »indeholde« (holde tilbage). Og kirkepatronen bør ikke stikke dem i sin egen lomme. — Med hensyn til skolerum i degneboligen da må han svare: Jeg kender ikke Hennemdegnebolig. Loven gør forskel på et bol og et gadehus*). Heller ikke skoleborde og bænke var anordningsmæssige. Men det må han overlade til provstens »retfærdige og dybe indsigt« samt forordningerne. Provsten har jo herredets arkiv. Forøvrigt har provsten jo sine egne øjne at beråde sig med: Der er ikke rum for een mand, endmindre for en skole. Hvad han

*) Præsten mener, at skønt loven siger, degnen skal have et bol (husmandssted), har han kun et gadehus (jordløst). Efter gamle kort er det fuldstændig rigtigt. Der er kun afsat en usselig lille firkant til huset; dette forhold skal først være rettet af en senere ejerinde af Hennemgård, fru Signe Nissen.

får ind går til lønnen, undtagen hvad indsamlerne skal have, som også »påstår valuta for deres arbejde.« M. h. t. hvad han iøvrigt har at erindre i retning af forbedringer i skolevæsenet, da må der »skelnes *inter tunc et hunc*«, mellem datiden og nutiden. Dengang levede almuen i en fortrykt tilstand, nu angiver fast de fleste sig som selvejere. Forøvrigt har den nuværende kirkeejer, hvad Viborg gjorde opmærksom på hin tredje pintsedag, heller ikke svaret lysepengene til Lønne kirke. Men hverken Ryegaard eller — til hans forundring — provsten sagde noget hertil. Og han slutter skrivelsen med følgende salut: »Derfor tilønskende Dem Vidoms, Retfærdigheds og Sandheds Aands Ledsagning og Bestyrelse er jeg S/T Deres tjenestskyldige Tjenere.

P. S. Viborg.«

Provsten sender nu 1ste august en ny skrivelse med en ny række spørgsmål, hvoriblandt: hvad var der i vejen med visitatsen? hvilket sjælemord har provsten begået og på hvem? hvorfor har præsten ikke villet gentage beskyldningen om lysepengene? hvori har provsten bevist sig som Viborgs avindsmand? Viborg svarer: Han anser sig egentlig ikke forbunden til at svare herpå. Provstens brev er at anse som »en snare, hvorudi ræddelige (frygtagtige) snarest kan bestikkes, som ikke har *res i manibus* til at komme om ved (ting at holde i hænderne til støtte for gangen). Kan provsten fortrøste sig til, at visitatsen var sådan som den efter forordningerne burde være, da må han — pastor Viborg — jo råbe: fader, jeg har syndet! — Lysepengene vil han ikke ind på. Provsten har engang villet stille ham blot for hans sognebørn. At han skulde have befunden provsten som sin avindsmand, beror kun på indbildning hos denne. Men iøvrigt gælder for begge: *recte*

faciendo neminem timcas« (handler vi rettelig, behøver vi ingen at være bange for). — Dermed er målet fuldt. Provsten henvender sig til biskoppen om nedsættelse af en provsteret. Dette bevilges ham af biskop *Bloch* i Ribe. Provst *Reenberg Dam* i Varde beskikkes som sætteprovst med to præster som bisiddere. Stævning udstedes til sognepræsten i Henne og Lønne, pastor *Viborg* og til »velædle og velbyrdige Herr Søfren Christensen Ryegaard til Hesselmed og Hennegaard, om hans poster skulde blive rørte.« Den læses den 25nde august på retsmøde i Varde. Pastor *Viborg* er mødt og lader oplæse et af ham selv forfattet indlæg, hvori han protesterer mod sagsanlægget, da et kgl. rescript af 20/2 1750 befaler, at ingen rettergang mellem gejstlige må foretages, førend forlig lovlig er proponeret og prøvet. En ordentlig provsteret bør forsøge forlig, »ikke fordi jeg enten er bange for Herr Provst *Brorson* eller hans Søgmaal, men dels fordi de kgl. Forordninger bør efterleves, og dels for i ald Kjerlighed og Sagtmodighed at søge forsøgt, om Herr Provst *Brorsons* altfor hidsige Attraa til Proces ikke midlertid kunne svales. Allerhelst hvis den Respective Provste-Ret vilde iagttage at paalægge ham den Mulct, som samme rescript i saa fald dicterer.«

Sagfører *Tranberg* minder på provstens vegne om, at det, før retten blev sat, blev foreslået *Viborg* at afgøre sagen i mindelighed, men det var denne ikke at formå til, og *Tranberg* forlanger fire ugers udsættelse, samt tilført protokollen, at alt er gjort for at formå præsten til forlig. *Viborg* må indrømme, at han af retten har hørt tale om forlig. Men da han ikke har sine odcumenter ved hånden, vil han i dag »kun tilstaae viselige og kierlige medhandlings tilbydelse.«

Sagen udsættes. I retsmødet d. 22. septbr. oplæser Tranberg et indlæg, hvori han benægter alle pastor Viborgs fornærmelser og beskyldninger »in totum« (som helhed) og kræver ham tilholdt til at tilbagekalde dem og gøre afbigt og forlanger ham »anseet med nogenlunde correction og en anelig mulct til fattige præsteenker og anden gudelig brug« samt tilfunden til at betale sagens omkostninger. Pastor Viborg får derefter tilstået en frist på otte dage, der siden udstrækkes yderligere.

I retsmødet 1ste december oplæser pastor *Anders Holm* i Ål på Viborgs vegne en skrivelse, ifølge hvilken sagen fra Viborgs side i alle måder og for fremtiden er »kierlig forligt og aldeles nedlagt«. Og han beder Msr. Tranberg her i protokollen at erklære, at det samme måtte være tilfældet fra provstens side. Derefter oplæses en skrivelse fra provst Brorson, hvori denne erklærer sig fuldkommen »satisfait« (fyldestgjort). Man tør antage, at den besindige pastor Holm og andre har arbejdet ivrigt på en bilægelse af denne strid, der i længden kun kunne vække forargelse. Præstens udtryk var så skrappe, at provsten nødvendig måtte have en vis oprejsning, hvis det ikke skulle skade hans autoritet i hans embedsførelse. Og pastor Viborg yder da også denne satisfaction uforbeholdent i sin slutskrivelse:

»Underskrevne, som i et skrift af 27nde juli d. å. haver tillagt min Provst Herr Brorson adskillige hans gode navn og rygte fornærmelige beskyldninger, erkjender og tilstår herved, at samme udi overilelse er skrevne, og dem jeg ved nærmere eftertanke haver befunden urigtige og anstødelige, hvilke jeg desårsag igjenkalder og in totum mortificerer som uskrevne og døde og magtesløse, for derved at

giøre min Provst satisfait, efter forligets tilbud af 12te novbr. d. å.

Henne Prg. 15de Novbr. 1768.

Peder Viborg.«

Således endte denne strid. Præsten for op som en løve og faldt ned som et lam! — Og dog havde han næppe ganske uret. Skolevæsenet trængte til at op-hjælpes, og han havde den gode vilje. Degnens lej-lighed var elendig, antagelig har der også været no-get galt med lysepengene. Men han frygter åbenbart proprietærene og forløber sig over for provsten. Derfor endte det, som det gjorde.
